

UDC 930.85(4-12)

YU ISSN 0350-7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA XXXV

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

Rédacteur

LJUBINKO RADENKOVIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

FRANCIS CONTE (Paris), DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara),
MILKA IVIĆ, DJORDJE S. KOSTIĆ, LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ,
DANICA POPOVIĆ, BILJANA SIKIMIĆ,
ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique), NIKOLA TASIĆ,
SVETLANA M. TOLSTAJA (Moscou), GABRIELLA SCHUBERT (Jena),
KRANISLAV VRANIĆ (secrétaire)

BELGRADE

2005

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА
ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

(Μελπομένη Κατσαροπούλου, Ιστορία του Μαυροβουνίου από το Συνέδριο του Βερολίνου μέχρι το τέλος του Α Παγκοσμίου Πολέμου.

Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, 284 στρ.)

Студија је посвећена анализи проблематике анализе једног изузетно важног периода за савремену историју Црне Горе (1878–1918), у коме је она добила међународно признање, удвостручила своју територију; играјући паралелно несразмерно важну улогу у односу на скромне могућности, утицањем на развој кључних догађаја у историји Балкана. Овај период је обележила је личност краља Николе, чија је владавина трајала преко пет деценија. Циљ ауторке је да се осветле како унутрашње политичке, привредне и друштвене прилике у Црној Гори, тако и њени односи са великим силама, посебно покушаји краља Николе да одржи равнотежу између Русије и Аустро-Угарске, уз констатацију да је библиографија о Црној Гори, у западној историографији ограничена и застарела. Међу изузетцима спада рад о црногорско-аустроугарским односима: John D. Treadway, *The Falcon and the Eagle*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 1998.

Посебну важност ауторка придаје билатералним односима са Србијом, супарништву династичких кућа (Петровића, Обреновића, Карађорђевића), улози црногорских студената у српској престоници у вези са агресивном политиком Београда на рачун противничког Цетиња, ривалитет у преузимању вођства око уједињења Српства, питањима готово занемареним у западној историографији, која су постала предмет истраживања српских и црногорских историчара посебно у последњим годинама.

Црногорска историографска наука је релативно млада и тек после 1960. године појављују се студије о историји Црне Горе. М. Кацаропулу, поред осталих издваја Димитрија-Дима Вујовића, аутора великог броја радова међу којима посебно место заузима *Уједињење Црне Горе и Србије*, (Београд, 1962). Велики број књига издат је крајем 80-их и током 90-их година, али још увек недостаје синтеза са целовитим посматрањем унутрашњих и спољних прилика. Извршавањем генерализације могло би се рећи да у црногорској историографији постоје два правца, просрпске и процрногорске оријентације. Док први сматра да је после балканских ратова и ослобођења од турске власти испуњена мисија црногорске државе, те на сједињење са Србијом гледа као на природно окончање тог процеса; други исту чињеницу третира као израз „великосрпског“ проширења, не противи се уједињењу са Србијом већ насилном укидању црногорске државности, без одржавања њене аутономије, непоштовања њене династије и државног имена.

Крајем 20. века, рушењем Југославије, ова подела је дошла још јаче до изражаја, што је резултирало постављањем научне историографије у служби политичке борбе. Но, без обзира на припадност једном или другом правцу, односно преокупација прикупљања аргументације за или против државне заједнице са Србијом, већина радова пажљиво проучава изворе и доноси научно вредне резултате.

После уводне напомене М. Кацаропулу даје опште карактеристике земље, истичући директан утицај географске средине и услова живота на обликовање обичаја и нарави становништва. Наклоност слободи, непокорност и перманентно пружање отпора Турцима довело су до формирања одређеног етничког прототипа и вредности, уз особито схватање хероизма тесно повезаног са паганским елементима и примитивним представама (Milovan Djilas, *Njegoš oder Dichter zwischen Kirche und Staat*). Ако се томе дода племенска организација, може се разумети зашто је Црна Гора увек остајала традиционална средина, суочена са оштрим противречностима, неуспешна да се прилагоди новим условима, поред покушаја појачавања централне власти и европеизације земље.

Следи кратак историјски преглед од средњовековне Дукље и Зете до доласка Николе на чело Црне Горе. Назив *Montenegro* среће се први пут 1397. у писаним изворима а представља млетачки изговор италијанског имена „Monte Nero“, *Karadag* на турском. У Горњој Зети 1422. године на власт је дошла династија Стефана Црнојевића, док је пре њеног пада под Турке 1499. године Иван Црнојевић пренео престоницу из Жабљака (крај Скадрског језера) на Цетиње. Крајем 18. века територија Црне Горе се нашла под турском и млетачком администрацијом. Услед тешких услова живота, сиромаштва и недостатка привредног интересовања Црна Гора, која је на основу аустријског извора бројала око 40.000 становника, посебним одредбама после 1523. године је добила одређени степен самоуправе, заснован на патријархално-обичајном праву племенске организације. Радило се о сточарским заједницама, катунима чије је повезивање за одређене области довело до формирања

племена, а њихов број никада није био већи од 40. (Ch. Boehm, *Montenegrin Social Organization and Values. Political Ethnography of a Refuge area tribal adaptation*, New York 1983 и J. Ердељановић, *Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена*, Београд, 1978).

Крајем династије Црнојевића (1516), политичка власт је добила теократски карактер прешавши у руке цетињских владика, који су постали чувари колективног сећања и традиционалних вредности. Представник нове династије Данило Петровић Његош (Његош) посетом Русији 1715. године започео је руско-црногорску сарадњу од виталног значаја за ову малу земљу. Такође, Данило је увео институцију 12-чланог Земаљског суда ради усклађивања племенских сукоба и искорењења крвне освете, која је ипак остала у пракси до друге половине 19. века. Петар I Петровић Његош је ударио основ централној управи, а победом над Турцима 1796. године (овај датум узима се код разних истраживача као полазна тачка савремене историје Црне Горе), проширио је територију на област Брда и Херцеговине. Године 1798. саставио је први кодекс закона а 1807. године предао је руском цару план о оснивању Славено-српске државе. Петар II Петровић Његош, последњи владика-кнез, увео је Сенат као врховни орган и земљу поделио на капетаније (управне територије), на челу са капетанима. Његовом одлуком промењен је теократски систем владавине увођењем световне власти што је био први корак ка међународном признању државе. Црна Гора као „независна“ област је 1837. године склопила конвенцију са Херцеговачким пашалуком. Између осталог, Његош је испољио широку списатељску и књижевну делатност.

Данило Петровић Његош (1851–1860) је добио титулу кнеза и

господара Црне Горе и Брда. На плану унутрашње политике покушао је да спроведе строго централизован систем управе, суочивши се са самовољом и сепаратистичким тенденцијама племена. Године 1855. издао је Законик, којим је укинуо племенску самоуправу. Последица победе над Турцима 1858. године код Грахова, било је међународно признавање *de jure* независности Црне Горе и тада је први пут (1858/59) међународна комисија одредила је њене границе са Турском.

Никола I Петровић Његош (1860–1918) дошао је на власт као неискусан 19-годишњак. На самом почетку био је суочен са заверама, сумњом противника који га нису признавали за Даниловог наследника и аустријским сплеткама са циљем његовог одстрањивања из власти. Позналаца западноевропске културе (посебно обожавалац Француске), истовремено тесно повезан са локалном племенском традицијом, Николи је припало да влада прилично заосталом земљом. Ради укључења традиционалне племенске заједнице у структуру централизоване савремене државе међународно признате Никола се определио за унутрашњу политику чврсте руке, упоредо се старајући за привредни и духовни развој земље. Главни приоритет у спољној политици је представљало територијално проширење, не устукнувши од почетног претрпљеног неуспеха (1861/62), када је Црна Гора после пораза од Турске спасена руском и француском интервенцијом. Запажену позицију, као актер балканске политике, у односу на скромне материјалне могућности, територијалну ограниченост и друштвену заосталост, Црна Гора је стекла захваљујући широким династичким везама Николе са европским дворovima, као и обимној помоћи Русије до 1903. године.

Са становишта историцизма Црногорци су се осећали носиоцима исте историјске традиције као и Србија. Садржај те традиције утицао је на формирање националне идеологије, која је тражећи легализацију остварења својих намера, повећањем државне територије, налазила ослонац на тзв. историјском праву. У том погледу, Цетиње је био супротни пол Београду ка тежњи обнове српске средњовековне државе Немањића, претендујући на области Старе Србије (са градовима Призреном и Пећи), средњовековне Зете и на крајеве Херцеговине. Дух самосвести код Црногораца ојачала је чињеница да је њихова династија старија, затим чврста повезаност са традицијом, жилави отпор Турцима као и вера у мит да су они део „чистијих и храбријих“ Срба који су се после Косовске битке склонили у Црну Гору. Већ у другој половини 19. века код једног дела црногорског друштва ојачао је појам националне посебности, што је чинило директну негацију тезе уједињења са Србијом. И поред склопљеног уговора о савезу 1866. године за борбу за ослобођење српског народа од турске власти, по коме је Никола признао династији Обреновића примат на наслеђе, Црна Гора је из рата 1876. године изашла морално ојачана, уверена да може играти улогу српског Пијемонта (Г. Јакшић-В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд 1963. и М. В. Petrovich, *A History of Modern Serbia 1804–1918*, Vol. I, New York-London, 1976).

Иако је политика Беча умногоме успела да ограничи Цетиње од обале и спречи приступ трговачким путевима Херцеговине, Новопазарском санцаку и територији настањеној северноалбанским племенима, одвише струког значаја је био Берлински конгрес за даљи развој Црне Горе, како у

спољним тако и у унутрашњим приликама државе. Поред верификација утврђеног статуса независне државе, Црна Гора је удвостручила своју територију, укључујући и веће градове са грађанском популацијом (Никшић, Подгорица, Бар, Колашин). Још једна чињеница је била од важности за даљи заплет околности у региону. Наиме, међу новим грађанима Црне Горе били су припадници племена са снажним везама са Србијом и српском традицијом (Никшићи, Дробњаци, Пивљани, Васојевићи), који би тешко дали предност црногорској националној идеји на штету идеологије српства. Просрпско становништво је било бројно ојачано проширењем после Балканских ратова. Већ после Берлинског конгреса Црна Гора је постала земља са мањинском популацијом – муслиманском (око 10.695) и католичком (око 4.911), чију заштиту је предвиђао члан 30. Берлинског уговора, као и конкордат који је Никола потписао са Ватиканом 1886. године.

Почетком 20. века Црна Гора, са око 200.000 становника, била је вероватно најсиромашнија земља Европе, заоставши по проценама за један век од осталих. М. Кацаропулу као факторе који су спречавали развој државе, иако је било покушаја у циљу напредовања, наводи географске услове са њиховим последицама за привреду, недостатак финансија и инфраструктуре, лошу економску управу, улогу патријархалне заједнице, па и самог Николу, који је и после Берлинског конгреса наставио политику чврсте руке владајући аутократски. Последица тога, било је задужевање земље неповољним зајмовима (у периоду 1879–1914. црногорска влада је задужила земљу са 46.451.000 перпера) и исељавање становништва широких размера (С. Heer, *Territorialentwicklung und Grenzfragen von Montenegro in der Zeit seiner Staatswerdung (1830–1887)*).

Окуражен војним и политичким успесима 1876–1878. године, осећајући владалачку позицију сигурнијом, Никола је наставио политику деспотског режима управљајући земљом као својом баштином, потписујући указе као: „Ми Никола I по Милости Божијој књаз и Господар Црне Горе“. Већ од краја 19. века планирао је унапређење своје титуле, уз престанак великих сила. Одлуком из августа 1900. године објављено је европским владарима да ће Никола и његови наследници носити титулу краљевског достојанства. Међутим, манифестација круте и централизоване власти проузроковала је отпор у црногорском друштву. Оквир тога покрета сачињавали су: а) танак новостворени грађански слој, чији је даљи развој спречаван самовољом владара; б) вође племена са којима је Никола био у сукобу; в) црногорска емиграција која је након репатријације захтевала спровођење демократских реформи и г) црногорска омладина у земљи и на студијама у иностранству, углавном у Београду, жарко је ишчекивала ослобођење и уједињење Српства под вођством Србије.

У октобру 1905. године Никола је изјавио да је „из савршено слободне руке“ донео одлуку да црногорском народу поклони Устав. Истинска позадина Николине одлуке лежала је у снажној унутрашњој опозицији, затим утиску који је на њега оставио државни удар у Србији 1903. и грађанска руска револуција 1905. године, као и међународни углед црногорске државе која једина у Европи, ако се изузме Турска, није имала устав. Ипак, две афере, бомбашка (1907) и колашинска (1908), дале су Николи повод за обрачун са својим противницима у земљи и компромитовање црногорске емиграције, претежно студената у Београду. Вођени су судски процеси, изречене

смртне казне и вишегодишње робије. Спровођено је планирано уништавање Народне странке (клубаши) у корист фаворизоване Праве народне странке (праваши). Све је то резултирало падом Николиног угледа у земљи и иностранству, посебно међу јужнословенским народима. У Београду су организовани бурни протести против Николиног режима, неки српски националистички кругови сматрали су чак да је црногорска династија ступила у сарадњу са Бечом.

Поводом 50-годишњег јубилеја на власти (август 1910) Црногорска скупштина је донела одлуку о проглашењу Николе за краља. На свечаној и изузетно скупој церемонији поред дипломата присуствовали су и многи представници монархистичких кућа Европе. Претходило је сондирање терена код великих сила, а у Бечу је посредством принца Мирка пренета забринутост због непријатељског и претећег става Београда према династији Петровић. Ауторка запажа да су црногорског владара на ту одлуку навели мотиви престижа и ојачавања положаја владарске куће Петровић, повећањем ауторитета у земљи и иностранству краљевском титулом, у циљу равноправног парирања са династијом Карађорђевића. Сматрајући себе и своју државу равноправним носиоцем српске средњовековне традиције, тражећи легитимацију својих планова на основу неутуђивог историјског права, тежио је обнављању старе српске државе. Главни његов циљ било је проширење Црне Горе прикључивањем области Старе Србије, док само ослобођење српског становништва које је живело на тој територији за Николу није било примарно. Проглашењем Црне Горе краљевином Никола је створио противтежу Београду, чиме је пореметио идеју стварања јединствене српске државе под вођством

српске монархије, изазивајући кризу између двеју држава и погоршавање и онако лоших односа династичких кућа.

После аустро-угарске анексије Босне и Херцеговине, територијалне аспирације Николе усмериле су се у правцу северне Албаније, где је користећи повољне околности, пораст албанске националне свести и сталне побуне северноалбанских католичких племена, намеравао да освоји Скадар, средњовековну српску престоницу. М. Кацаропулу констатује да Николину спољну политику карактерише недоследност и тежња да се испуне истакнути циљеви, а у односу на европске силе таква политика је имала негативне ефекте за даљу судбину Црне Горе. Док је у периоду између 1860–1903. године услед непријатељског држања Русије према аустрофилским ставовима Обреновићанастављао традиционалну дипломатију повезивања са овом царевином, династичка промена у Београду и фаворизовање Србије, доводи Николу у ситуацију да до 1914. године тражи заштиту интереса своје државе у несигурној и све опаснијој игри између Беча и Петербурга. Такође, вековима формиран менталитет да се у руским субвенцијама тражи решавање финансијских потешкоћа, поред недостатка зналаца економије, проузроковало је рецесију у неразвијеној привреди. Излаз је тражен само кроз зајмове из иностранства који су гомилали спољни дуг и непродуктивно били трошени. Величина земље, општа заосталост и недостатак одлучне финансијске политике спречавало је инвестирање страног капитала.

Српско-црногорски односи од друге половине 19. века пролазили су кроз разне фазе заостравања и побољшавања, латентног или непосредног, но у сваком случају перманент-

ног ривалитета двеју земаља. Спровођење српског државног програма о интеграцији Српства истовремено је подразумевало негацију црногорских претензију ка идентичним циљевима, и обратно. Тако се одвијао процес сучељавања супротних тенденција, у чијој се позадини налазила констелација руске и аустроугарске политике према двома балканским земаљама. Промена у Београду 1903. године, доласком Карађорђевића и Пашићеве радикалне странке, означила је почетак краја независне Црне Горе.

Мада је показивао спремност да прихвати преговоре о српско-црногорском уједињењу, Никола никада није искрено био вољан за реализацију таквог чина. Самовољан, крут, често невешт у вођењу унутрашње и спољне политике, давао је пуно повода Пашићевој дипломатији да га систематски компромитује код савезних држава (Русија, Француска, Енглеска) ради његовог свргавања и укључивања Црне Горе у велику српску државу. Опседнут освајачким плановима, Никола није могао проценивати погодност прилика ради њихове реализације, а пример његове политичке несавитљивости представља тежња заузимања Скадра током Првог балканског рата, као и у операцијама током Првом светског рата. Николине претензије остварења велике Црне Горе које су се сударале са српском интересном сфером, појачале су одлучност Пашићеве политике да се што пре ослободи Николе, употребљавајући и оптужбе за сарадњу са Аустро-Угарском. Умешност српске тактике клевета, поред често погрешних и неискрених ставова црногорског владара, проузроковао је неповерење политичара и држава од којих је он и највише зависио.

Брзо после капитулације Црне Горе (12. јануара 1916), чије околно-

сти спровођења нису јасне јер су сам Никола, влада и војне власти одбацивали одговорност потписивања акта предаје; црногорски монарх и влада су се нашли у избеглиштву у Француској. Без државе, војске, новца, зависан од стране помоћи и без могућности да утиче на ток догађаја, Никола се грчевито борио за опстанак свог режима. У међувремену у Црну Гору ушла је као ослободилачка српска војска, под чијим будним оком су спроведени избори. Резултат тих избора била је Подгоричка скупштина, која је уз сугестије српских трупа донела одлуку 26. новембра 1918. године о свргавању краља Николе и његове династије и о спајању са Србијом. Проблематичне са правног аспекта су исправност чина избора и легитимност формирање Великенароднескупштине, чија је оспоравана одлука означила крај независне државе Црне Горе, а уједно избијање оружаних сукоба између присталица Николе (зеленаши) који су били опредељени за сачување црногорског државног идентитета у евентуалној конфедерацији са Србијом и оних који су одбранили уједињене са Србијом (бјелаши).

Физички и духовно прилично истрошен, Никола је упорно инсистирао на одбрани независности црногорске државе и легитимитета династије, са владом у сенци догађаја чија је функција била сведена на писање молби и петиција за учествовање у раду Париске мировне конференције, што би обезбеђивало могућност преговарања и заступања ставова. За узврат је добијао само празна обећања. Симпатије америчког председника показале су се недовољним, а Италија се служила Црном Гором како би од савезника и Србије изнудила што веће територијалне уступке. Уз негативан став Енглеске кобно се показало држање Француске, која се

због својих финансијских интереса тесно повезала са Србијом. Својим поступком Француска је допринела да Пашић оствари свој циљ и спречи повратак Николе у Црну Гору. При крају свога живота црногорског владара су напустили сви његови савезници, па и вест о његовој смрти 1. марта 1921. године прошла је незапажено у међународној јавности.

Закључак ауторке је да садашњи проблем корелације националног идентитета и односа са Србијом има своје корене у догађајима од пре скоро 90 година и да би стога при тражењу решења за садашње стање требало поћи од сагледавања минулих времена.

Василиос Мугракис

„НАЧЕРТАНИЈЕ“ ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА

Мелпомени Кацаропулу, „Начертаније“ Илије Гарашанина
(Μελλομένη Κατσαροπούλου, *Η προγραμματική βάση της σερβικής εθνικής πολιτικής τον 19ο και 20ο αι. Το “Načertanije” του Ηλία Γκαράσσανιν*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2003, 302 стр.)

Књига М. Кацаропулу „Начертаније“ Илије Гарашанина представља у грчкој историографији први покушај свеобухватног приказивања проблематике везане за развој политичке мисли савремене Србије. Аутор књиге је доцент на Катедри за историју Балкана Аристотеловог универзитета у Солуну. Бави се претежно историјом политичких идеја у Србији и код других јужнословенских народа.

Студија о „Начертанију“ је компаративног карактера, поред кратког пролога садржи три главне целине, праћене научним апаратом.

У првом делу књиге (стр. 15–73) приказан је историјат пољске емиграције у Француској: оснивање организације *Hôtel Lambert* на челу са А. Чарториским, њено деловање усмерено на формирање балканске политике која би ударила темељ једној јакој јужнословенској држави и политичке мисије у Цариграду и Београду; затим политичка активност Ф. Заха у Београду, његово приближавање уставобранитељима и самом

Гарашанину, као и настанак Заховог плана о циљевима спољне и унутрашње политике Србије.

Описан је програм Чарториског „Conseils“, који третира три проблема: спољну политику Србије према Турској и великим силама, односе са Јужним Словенима и унутрашњи развој српске државе. Захов нацрт у суштини покушај да се „Савети“ Чарториског прилагоде српској стварности. У њему се предлаже државно, црквено и национално уједињење, стварање стабилних, централизованих државних институција, чување старих, оснивање конструктивног државног апарата, јачање привреде, развој трговине и просвете, што су били неопходни предуслови за самостални живот тада мале и неразвијене Кнежевине. Сам план састоји се од 11 тачака у којима се расправља о односима Западних и Јужних Словена, развија се идеја „славизма“, где је централно место заузима Србија, њени односи са Турском и Јужним Словенима. Тежиште овог „меморандума“ јесте југословенска идеја и оснивање